

PATRICK LE ROUX

Mark Antonij Primus, mojster zmage

UVOD

Preučevanje osebnosti in profesionalne kariere Antonija Primusa iz Toloze (Toulouse) je dokaj zahtevno predvsem zaradi nesorazmerja starih zapisov o njem. Machiavelli, na primer, je napačno sklepal, da je Primusa doletela zgodnja smrt zaradi obupa nad Mucijanovo in Vespazijanovo nehvaležnostjo. Razen iz zapisov Tacita in Marciala ter iz ene anekdote, ki jo je zapisal Svetonij, si je dejansko zelo težko ustvariti jasno sliko o Primusu kot o človeku, o njegovih dejanjih in zgodovinski vlogi. Najprej je potrebno preučiti kronološki potek dogodkov, kot jih poznamo. Da je bil senator iz province, da je bil kasneje, pod Neronom, obsojen na izgnanstvo, da ga je Galba pomilostil in mu celo zaupa novo legijo VII, ki je prišla iz Hispanije, to so skoraj vsa znana dejstva o prvih petdesetih letih Primusovega življenja. Šele rivalstvo med pretendenti za prestol po Neronovi smrti je bil tisti primerni trenutek, ki je Primusa potegnil iz anonimnosti, čeprav je okleval vse do razglasitve za cesarja Vespazijana, ki se mu je pridružil. Ko pa je sprejel odločitev, je odigral ključno vlogo pri samem poteku dogodkov, kot recimo z govorom v taboru legije XIII v

Petovioni, kjer so se zbrali visoki predstavniki Flavijcev iz Ilirika in kjer se je uveljavil kot vodja in kot pobudnik strategije napada, ki ga je kasneje vodila vse do severne Italije, do bitke za Kremono, nato pa še v Ombrijo in Rim, kjer je prav njegovo posredovanje odločilno vplivalo na konec Vitelijeve vladavine. Toda njegove zasluge niso bile pravično nagrajene, predvsem zaradi nenaklonjenosti Mucijana, ki ga ni želel vpletati v potek vojne, kot je razvidno iz raznih virov. Kljub vsemu Marcial govori o Antoniju Primusu, ki naj bi petindvajset let kasneje zadovoljno živel v Tolozi.

Na drugem mestu je potrebno preučiti sodbo, ki jo je o Primusu podal Tacit in ki je bila odločilna za vse kasnejše zgodovinopisje vse do današnjih dni. Dokaj enostavno je razumeti, da Tacit dobro mnenje o Primusu podaja predvsem na osnovi njegove kariere senatorja, kar mora vsak zgodovinar spoštovati, medtem ko je negativno mnenje utemeljeno predvsem na grozotah vojne, razrušenju Kremone in požigu Kapitola, kjer je Primus odigral eno od ključnih vlog, kot pravi Tacit, in je bil eden od *fautores*, ki je sledil predvsem lastnemu vzgibu in ni ubogal modrega nasveta Vespazijana, ki mu je pomagal Mucijan, da bi brez prelivanja krvi prišli do zmage.

Končno je potrebno poiskati nekoliko manj subjektivne vire, ki so manj prežeti s stoičnim pesimizmom. In tukaj ugotovimo, da se je Primus izkazal predvsem na vojaškem področju, kot preudarni poveljnik, ki vodi vojsko v boj, in kot vojak, ki uživa velik ugled med ostalimi vojaki. Flavijci mu nikoli niso izkazali vse hvaležnosti za neizpodbitne zasluge, ki jih je dosegel na tem področju, kasneje pa je bilo prepozno. Dolga leta, ki jih je preživel po umiku iz aktivnega življenja in ki jih slabo poznamo, nam vendarle dajejo slutiti, da je bil Primus kultiviran človek, ki je dobro poznal svoje slabosti. Njegov talent kot vodja vojske je prišel do izraza po naključnem spletu okoliščin, saj je sprejel Vespazijanovo premoč in ni poskušal ponoviti vojaškega uspeha, verjetno tudi zato ne, ker se ni dobro počutil v rimskem okolju.

Antonij Primus sodi med tiste ljudi, ki se zaradi spleta okoliščin v nekem danem položaju. Zelo verjetno je, da je prav zaradi tega njegova zgodovina nepopolna in okrnjena. L. Homo denimo piše, da je Primus svoje misli takoj spremenil v dejanja¹. Zmagovalec nad Vitelijem, zavojevalec Rima v decembru leta 69, ni znal ali ni mogel izkoristiti prednosti in koristi, ki si jih je prislužil v Vespazijanovi službi pri njegovem boju proti vojski iz Germanije. Brez pesnika Marciala in Svetonijeve omembe danes ne bi imeli nobenega podatka, ne o tem, od kod je izviral, ne o tem, kaj se je v njegovem življenju dogajalo po ustoličenju Flavijcev. Machiavelli ga je predstavljal kot žrtev nehvaležnosti vladarjev, zaradi česar naj bi od žalosti tudi umrl².

Portret našega moža iz Toloze s psihološkega in moralnega vidika je nastal predvsem na podlagi Tacitovega negativnega in neprizanesljivega pisanja. Kljub zamolčanim dejstvom, poenostavljanju in vedno istim ugotovitvam se je potrebno upreti slikanju tako negativne in preračunljive osebe, ki jo zanima le lastno dobro. Čeprav Marcial, Tacit in Svetonij menijo, da je naš senator odveč in da v nobenem primeru ne more biti obravnavan skupaj s svojimi vrstniki, mu vendar ne

morejo odvzeti vseh zaslug in ga popolnoma pozabiti. Tako je čisto legitimno, da se vprašamo, zakaj je ta človek sprožil toliko, vsaj na prvi pogled različnih mnenj. Antonij Primus je prav gotovo delal napake, ki se lahko merijo z njegovimi zaslugami, toda ni bil niti Neron niti krvoločna pošast. Tako je potrebno v luči njegovega časa in političnih, družbenih in kulturnih okoliščin takratnega Rima preučiti človeka, ki je prišel iz mesta izven Italije.

NENAVADNA POT

Če je Marcialov epigram v deseti knjigi iz leta okoli 98 posvečen Antoniju Primusu³, potem ugotovimo, da je imel takrat najmanj 75 let. Rojen je bil najkasneje okoli leta 23 in morda celo nekoliko prej⁴. O njegovih prednikih ne vemo ničesar. Imena *Antonius* ni zaslediti v lokalnih napisih, čeprav je potrebno poudariti, da ni prav pogosto: v Narbonski Galiji 44 primerov in glede na imenske kataloge 116 primerov na celotnem Iberskem polotoku⁵. Kakorkoli že, Primusov vzpon med senatorje je prav gotovo ustrezal načinu, kot ga je opisal Primusov sodobnik, cesar Klavdij, v svojem znanem govoru, v katerem se sklicuje na voljo Avgusta in Tiberija, da bi pri novačenju novih senatorjev slednje morali iskati tudi "med najboljšimi v kolonijah in mestih", s čimer bi lahko čisto zakonito pridobili ugledne meščane Galije⁶. Mesto Toloza je imelo v provinci Narbonska Galija naslov kolonije od Avgusta naprej⁷. Mark Antonij Primus je imel prav gotovo vsaj enega prednika, ki je bil vojni veteran in se je nastanil v Tolozi, ker mu je bila tam podarjena zemlja ali ker se je tako odločil sam. Družina je postala dokaj premožna in prav gotovo lahko predvidevamo, da je Primusov oče uspel in si pridobil naziv viteza, kar je bilo v času miru potrebno, da je lahko sin uglednega meščana izven Italije prišel do naslova senatorja. Hiter osebni ali izjemni vzpon človeka bi bil prav gotovo kje zabeležen in najverjetneje njemu v škodo. Toda ne poznamo ne njegovih zaščitnikov ne posrednikov, ki pa so prav

gotovo igrali pomembno vlogo pri vzponu našega Tulužana.

Antonij Primus je prvič omenjen v raznih virih leta 61, vendar tukaj ne gre ne za slavo ne za kakšen podvig. Čisto preprosto je omenjen kot pretor, na podlagi česar nikakor ne moremo potegniti nobenega sklepa glede njegovega vzpona med senatorje, se pravi, glede izvolitve v kvesturo in podelitve *laticlava* oziroma sprejetja med kvestorje ali tribunatorje⁸. Tacit natančno poroča o naslednji epizodi, Dion Kasij pa omeni predvsem predmet obtožnice, zaradi katere je bil Antonij Primus izgnan⁹. Starejši senator iz vrst pretorijancev, Domicij Balbus, je bil zaradi svojega bogastva in ker ni imel otrok, predmet pohlepa. Valerij Fabijan, eden njegovih bližnjih sorodnikov (*propinquus*), se je želel polastiti dediščine na sam predvečer Primusovega sprejetja v senat. Da bi imel ponarejeni testament veljavo, je poklical dva viteza, ki sta vsak zase imela dva senatorja – zaveznika. Eden izmed njih je bil Antonij Primus (*audacia promptus*, pravi Tacit¹⁰). Goljufija je bila odkrita in, kot pravi zgodovinar, je senat obsodil Primusa po zakonu *lex Cornelia*. Prav tako Tacit poroča, da je Marcela, Primusovega pomagača, rešil spomin na enega njegovih prednikov, rešil pa ga je tudi sam cesar Neron, čeprav ga je "rešil kazni, ne pa tudi slabega imena" (*poenae magis quam infamia*). Antonij Primus je moral zapustiti Rim in morebiti se je zatekel v Tolozo, vendar o tem nimamo nobenega dokaza. Dion Kasij pove, da je Galba, ko je bil imenovan za cesarja, Primusa rehabilitiral¹¹. V tem kontekstu je bil tudi imenovan za legata legije VII Galbiana, ki je bila poslana v Panonijo¹². Nobenega dokaza ni, da je imel Primus kakršnekoli stike ali kakšne posebne odnose s prebivalci Hispanije. Videti pa je, da je senator iz Toloze, izgnan v času Nerona in osem let "pozabljen" v Hispaniji, našel v Vindeksovmu uporu in v vzponu Galbe priložnost, da dvigne glavo in zadosti svoji potrebi po dejanjih. Galba je z veseljem sprejel udinjanje Primusa in ga celo imenoval za legata nove legije VII Galbiana, kot se je takrat imenovala, in ki je

prihajala iz Hispanije, preden se je odpravila v Rim¹³. Ne ve se, kdaj natančno je bil Primus imenovan za vodjo legije. Vemo pa, da je slednja sledila Galbi v Rim, od koder je bila poslana naprej v Panonijo, še preden je bila vpoklicana v boj proti Viteliju na strani Otona, ki je bil poražen pri Bedriaku. Glede na vire, ki jih imamo, je bil torej Antonij Primus imenovan za legata legije najkasneje ob njenem obhodu iz Rima, saj ga je glede na vire na to mesto imenoval Galba in ne Oton.¹⁴ Seveda je bilo potrebno ponovno vzpostaviti red med bivšimi pretorji, kajti potrebno je vedeti, da je vodstvo ene od legij načeloma pomenilo neke vrste obljubo za vzpon na mesto konzula, seveda po nekem določenem obdobju v vodstvu province¹⁵. Antonija Primusa pri Bedriaku ni bilo, saj očitno ni bil imenovan za vrhovnega poveljnika (*dux*), kar je pričakoval ob prestopu na stran Galbe. Tako je zelo verjetno, da se njegova legija ni udeležila same bitke, in tako je razočaranje neaktivnih vojakov tudi lahko razumljivo¹⁶.

In prav na to karto je igral Primus, ko je želel obdržati svoje vojake v borbenem vojaškem duhu, kar jih je pripeljalo do zasedbe Rima. Odklonilno Tacitovo mnenje se v celoti nanaša na Primusova dejanja in odločitve v tem obdobju, hkrati pa je bila obsodba v času Neronovim vladanjem že sama po sebi izjemno slab začetek, ki ni obetal nič dobrega¹⁷. Bitka pri Bedriaku se je bila 14. aprila leta 69. Vespazijan je šele 1. julija istega leta postal eden izmed kandidatov za prestol, se pravi šele po nominaciji v Aleksandriji. Tacit nazorno pove, da je do odločitve slediti Vespazijanu prišlo šele takrat, ko je Viteliju začelo slabo kazati (*Labantibus Vitelli rebus Vespasianum secutus grande momentum addidit*¹⁸). Antonij Primus je sodeloval na pogovorih voditeljev flavijske stranke v Petovionu (Ptuj) in je tudi odločilno prispeval k izbiri napada, namesto da bi se počakalo na Mucijanovo vojsko. Tacit zaključí znani "govor iz Petovione" z besedami: *haec ac talia ... ita effudit*¹⁹. (Prav gotovo jih je povzel po nekem drugem viru, verjetno po opazovalcu visokega stanu, ki o tem govori

po svoje.) Tudi najmanj zagrete je Primus s svojim govorom prepričal. In tako se je nekje avgusta ali septembra položaj spremenil. Antonij je od besed prešel k dejanjem in se napotil proti Italiji na čelu šestnajstih pomožnih legij, da bi pripravil teren in strategijo. Spremljal ga je Arij Varus, nekdanji centurion, kot pravi Tacit v svoji Zgodovini²⁰.

Pohod proti Kremoni tako ni bil več pohod navadnega poveljnika legije, kajti Primus je pravi *dux*, ki poskrbi, da se spomin na Galbo, njegovega zaščitnika, širi povsod. Akvileja, Opitergij, Padova (*Patavium*), Este (*Ateste*) se pridružijo flavijski stranki skoraj brez bitke. Verona postane središče poveljstva, kljub izrecnim Vespazijanovim ukazom, naj ostanejo v Akvileji in počakajo. Antonij je bil tisti, ki je rešil Tampijana pred nerazumno podivjanimi vojaki sedme legije, in to prav zaradi svoje govorniške sposobnosti in avtoritete, ki jo je imel pri vojaki, ki jim je poveljeval oziroma s katerimi je manipuliral, če beremo Tacita²¹. Nadzor nad ladjevjem v Raveni, ki jo je njen prefekt Lucilij Basus namenoma zapustil in prepustil Vespazijanu, je Primusu dal zeleno luč za vojni pohod. Mesec oktober se je že začel. Antonij Primus je bil tisti, ki je sprejel odločitev za napad, ki je s svojim pogumom, glasom in zgledom vplival na obrat v poteku bitke. Antonij Primus je bil tisti, ki je po prvi zmagi zavrnil možnost za napad na Kremono. Antonius Primus je bil tisti, ki je s svojimi odločitvami in dejanji držal bitko celo noč proti sovražnim (Vitelijevim) okrepitvam in ki je, ko se je zarisal dan, svoje vojake navdušil z govorom, v katerem jih je spomnil, da se nimajo česa bati niti zavidati vojakom, ki nimajo nobenega vodstva²². Manevri Aliena Cecine so mu prišli prav. Je bil spet Antonij Primus tisti, ki je obljubil vojakom, da bodo lahko v primeru zmage nad Kremono opustošili mesto, v katerem je trg (*mercatus*) iz kraja naredil *magna pars Italiae*²³? Incident, ki je sprožil štiridnevne grozote ropanja in ubijanja v mestu je, pravi Tacit, ki edini poroča o tem dejanju, dokaz, da so vojaki

samo čakali na znak Antonija Primusa, da si priborijo čim večji del plena in si popolnoma podjarmijo mesto, in tako mu je naprtil vso odgovornost za to dejanje²⁴. Vendar Tacitova pripoved pokaže na vse grozote, ki jih sproži želja ugoditi vojakom. Antonij Primus je prepovedal zadržati meščane kot zapornike (*pudore flagitii*).

V času od opustošenja Kremone konec meseca oktobra do zasedbe Rima v decembru je Primus ponovno prevzel vlogo vodje, ki je odločen hitro opraviti v vsakim nasprotnikom, ne da bi počakal na prihod Mucijana, uradnega Vespazijanovega odposlanca. Pridružitve italjskih mest Vespazijanu in poraz Vitelijevih sta Primusa prepričala v odličnost napadalne strategije, kljub neenotnosti Vespazijanovih pristašev. Po postanku v *Fanum Fortunae* je z enajsto Klavdijevo legijo prečkal Apenine in pohitel proti Rimu. Tekma z Mucijanom in njegovimi pristaši se je pričela. Vojska med vojskovodjema je bila v polnem razmahu, saj Mucijan ni želel zmage v svoji in Vespazijanovi odsotnosti. V eni noči je Antonij Primus prišel vse do Rdečih skal²⁵. Menil je, da se bo Vitelij predal in odstopil sam od sebe. Toda Vespazijanov brat in mestni prefekt Tit Flavij Sabin ni uspel doseči Vitelijevega odstopa. Zatekel na Kapitol, kjer so ga oblegali in nato tudi usmrtili, saj je bil tempelj požgan, z njim pa tudi vsi arhivi, ki so se tam nahajali. Med temi Vitelijevimi manevri je Primus, ki je taboril v bližini Milvijskega mostu, organiziral premik vojske v treh kolonah po poti Flaminjski in Salarijski cesti in ob Tiberi. Branitelji Rima in pretorijanci so vztrajali, dokler se je Vitelij ni vdal. Njegovi pristaši so bili ubiti, prav tako tudi sam Vitelij. To se je zgodilo najkasneje 22. decembra. Svetonij opisuje cesarjev konec tako²⁶:

"Že so se bližale prve vrste sovražne vojske; nekaj vojakov je pričelo pregledovati vse, kot je to v navadi, kadar ne srečajo nikogar. Potegnili so ga iz njegovega skrivališča in ker ga niso poznali, so ga vprašali, kdo je in ali ve, kje se nahaja Vitelij. Odgovoril jim je z lažjo,

nato pa so ga spoznali in takoj je pričel prositi za življenje, češ da naj ga vzamejo za ujetnika, saj jim lahko razkrije veliko neznanih stvari, ki so izjemnega pomena za Vespazijanovo varnost. Toda na pol golega so ga odvedli proti Forumu, mu zvezali roke na hrbtu in mu obesili vrv okrog vratu. Preostala oblačila so bila razcapana in raztrgana in kdorkoli je šel mimo, ga je zasmehoval, žalil ali celo udaril, in to po celotni Sveti poti; nekateri so ga vlekli za lase in mu zvijali glavo nazaj, kot je to v navadi pri kriminalcih; spet drugi so mu z nožem dvigovali glavo pod brado in ga tako prisilili, da je pokazal svoj obraz; nekateri so vanj metali blato in iztrebke; drugi so ga zasmehovali s pijancem in požigalcem. Del ljudstva mu je očital celo njegove telesne napake, saj je bil zelo obilen, rdečega in "cve-točega" obraza zaradi prekomernega uživanja vina; imel je debel trebuh in eno nogo krajšo od druge, kar je bila posledica nesreče, ki jo je doživel v neki dirki z vozovi, ko je bil kočijaž pri Kaliguli. Končno je bil v bližini Gemonskih stopnic s sabljo razsekan na kose, da je umrl, in nato so ga priklenjenega na kavelj odvedli v reko Tiberu.

Umrli je skupaj s svojim bratom in sinom, v sedeminpetdesetem letu starosti. Prerokovano je bilo, da bo nekega dne padel v roke nekega Galca in tako je ta dogodek izpolnil prerokbo, saj ga je premagal Antonij Primus, eden od vodij nasprotnega tabora, ki je bil rojen v Tolozi in je v svojem otroštvu nosil vzdevek Beccus, kar pomeni petelinji kljun."

Antonij Primus se je odrekel časti, da bi nosil konzularna odlikovanja, saj ni mogel dobiti konzulata, ki je bil že prej dodeljen Vespazijanu, ki ga je senat imenoval za cesarja. Kmalu zatem je prispel Mucijan in tako je Primusova moč upadla (*potentia fracta*²⁷). Mucijanu je senat podelil odlikovanje za zmago nad Sarmati, saj je bila vojna oziroma zmaga Rimljanov nad Rimljani le malo častna²⁸. Antoniju Primusu tako ni bilo prav nič prizaneseno: bil je zasramovan, ker je pisal Civilisom in ga prosil, naj prestopi od Vitelija k Vespazijanu, s tem pa je na neki način

olajšal Batavcem izpeljavo njihovih sovražnih načrtov²⁹. Mucijan je Primusa tudi ločil od sedme legije, pred tem pa ga je uspaval z obljubami o pomembnem mestu v Španiji. Prijateljstvo z Domicijanom, ki je Primusa sprejel med svoje *comites*, mu prav tako ni nič pomagalo. Mucijanovo nasprotovanje ga je prisililo, da se je odpravil k Vespazijanu, ki je ostal nevtralen, hkrati pa je vsem, ki so bili nenaklonjeni zmagovalcu nad Vitelijem, sporočil, da se je Primus pomiril in da mu je le navidezno izkazoval naklonjenost³⁰. Kakorkoli že, Primusa po tem nikoli več niso potrebovali ne poklicali.

Tako je popolnoma jasno, da je Machiavelli lahko sklepal, da je Primus umrl zaradi obupa. Kljub vsemu pa ni dvoma, da ni imel več nobenih ambicij, čeprav je morda še sedel v senatu in imel stike z Rimom. Kakorkoli že, počasi je opustil te dolžnosti, čeprav ni bil nikoli uradno izbrisan iz registra; Marcial o njem pove, da živi odmaknjeno v Tolozi pod vladavino Domicijana: videti, da je obema sinovoma cesarja Vespazijana, zaščitnikoma pesnikov, po godu. Antonij Primus se podobno vede do Marciala in se predaja kulturi in filozofiji in vse kaže, da je v tem našel notranji mir in neke vrste modrost brez bridkosti in obžalovanja³¹. Sprememba je tako očitna, da nekateri menijo, da to ni isti človek. Vendar ne smemo pozabiti, da je bil Oktavij prav tako čisto nasprotje, pa naj bo dobro ali slabo, Avgustu, kar je postal.

Zgodba tega senatorja v bistvu ni obdržala ničesar drugega kot vojaško vlogo Primusa, ko se je boril za Flavijce leta 69, ter zamolčala vsa druga dejstva in samo osebnost vojskovodje razen tistih dejstev, ki kažejo na njegovo pretirano ambicioznost. Hkrati se zdi, da je Iberski polotok stalnica ves čas njegovega življenja in predstavlja neke vrste zaščitni znak za njegova dejanja in zanimanja, ne da bi bili jasno vidni motivi zanj, prav gotovo pa ne zaradi geografske bližine, in tako te hipoteze ne moremo z ničimer potrditi. Ali bi lahko imel Primus kakšne daljne korenine v Španiji, čeprav je bil rojen v Tolozi?

TACIT - VARUH SENATNIH IZROČIL

Tacit je zelo verjetno srečal Primusa, vendar nam o tem ničesar ne pove. Prav gotovo se je družil s senatorji, ki so Primusa poznali, kot recimo Marcial. Za razliko od pisanja Diona Kasija, ki za vse vojne grozote jasno obtoži Vitelija, Tacit izpostavi negativno vlogo Primusa in njegovega tovariša Arija Varusa, ki ga Dion sploh ne omenja. Kot se spomnimo, je imel Varus visok vojaški čin in je lahko po svoji lastni volji uporabljal pretorski položaj pretorja³², vendar mu Mucijan več kot le insignij pretorja ni zaupal zato, da bi se ga lažje znebil. Da pa bi lahko bolj natančno ocenili Tacitovo pričevanje, je potrebno posamično pregledati vsako trditev in oceno, ki jo poda ta zgodovinar in senator glede osebnosti in dejanj Primusa, ki mu pripisuje zahrbtne misli in neprestano dvoličnost.

Razen tega, da Tacit poudarja negativno plat ponovne vrnitve Primusa na prizorišče, kot smo že omenjali na začetku³³, brez te vrnitve pa ne bi bilo vseh teh dogodkov, prav tako poskuša pojasniti njegovo osebnost z naslednjimi besedami:

Sledil je Vespazijanu in odigral ključno vlogo, da se je tehtnica nagnila na njegovo stran. Bil je hiter v dejanjih, zmeraj sposoben govoriti, sejal je zavist, spodbujal nesoglasja in upore, bil je tat in podkupovalec, osovražen v času miru, toda nepogrešljiv v vojni³⁴.

Besede, s katerimi Tacit opisuje Primusa, kažejo na osebnost, podobno Katilini ali Antoniju, kot ju je opisal Salustij, se pravi, da je začrtal portret nevarnega in nepredvidljivega človeka, ki pa ga je v času vojne dobro imeti na svoji strani. Tako je zelo logično in prav nič presenetljivo, da je Primus na zborovanju visokih predstavnikov flavijske stranke v taboru XIII. legije Gemina v Petovionii predstavljen kot tisti, ki si vojne pravzaprav želi, ki je odločen in se mu celo mudi v bitko. Njegov "govor" prav tako kaže na stratega, katerega geo-politična analiza je zelo realna in prepričljiva; njegova logika je logika ambicioznega človeka, ki se želi postaviti v ospredje preko

lastnih dejanj. Tacit nakaže, da bi bilo bolj pametno počakati Mucijana, kot je zapovedal Vespazijan, saj bi se tako morda lahko izognili slabemu koncu. Prav tako je Tacit prepričan, da je do vseh dejanj prišlo izključno za slavo in osebno zmago Primusa. Zelo spretno namreč opiše Primusov govor, med katerim da je imel "žareče oči in gromovit glas", in na tak način predstavi nasilnega človeka, ki z velikopoteznimi dejanji ne služi pravični stvari, ampak se obnaša kot neposlušni vojak. Primusova neposlušnost, ker se ne podredi interesom Flavijcev, doživi vrhunec, ko Primus odredi, da v mestih, ki so pod njegovim nadzorom, postavijo nazaj vse porušene kipe Galbe, kar Tacit označi kot nepotrebno in plod osebnega interesa.

Antonij je izkoristil trenutek relativne svobode, saj sta bila Vespazijan in Mucijan daleč, kajti zavedal se je, da edino dejstva in dejanja lahko pripomorejo k njegovi osebni slavi in ga naredijo nepogrešljivega v očeh njegovih vojakov, pa tudi v očeh flavijskih veljakov, pri katerih je prav tako znal izkoristiti njihove notranje razprtije. Tacitu se vse to zdi dokaj puhlo in nepotrebno in meni, da Primus s svojim pogumom, spretnostjo in taktiko ni želel doseči samo svoje osebne slave, temveč je predvsem hotel vsiliti vojakom svoj pogled na dejstva (*abolere labem prioris ignominiae*³⁵). Prostaškost tega človeka doživi svoj vrhunec ob napadu na Kremono, kjer njegova prava osebnost pride na dan, kajti njegova *felicitas* – se pravi sreča ali samo znak usode – omogoči njegovi pravi osebnosti, da pride na dan, saj je "*avaritia, superbia et cetera mala occulta ... ad potentiam struere*"³⁶. Tacit ne more razumeti njegovega obnašanja v Italiji, ki je prava domovina zmagovitih Rimljanov, drugače kot izraz njegove želje, da vsili svojo voljo in moč zmage vojakom tako, da jim dovoli ropati in se znašati nad prebivalci. V rimsko "*vetus memoria*" se je to zapisalo kot zločinsko dejanje, ki ni bilo preganjano in je bilo celo tolerirano, čeprav je bilo pred tem kaznovano³⁷. Toda "človek", ki ga je podpiral svetovalec Varus, je bil

popolnoma nezmožen ublažiti svoja dejanja in spoštovanje osnovnih načel vljudnosti mu je bilo popolnoma tuje (*immodicus lingua et obsequii insolens*³⁸). Srž tega je v rivalstvu med Mucijanom in Primusom in Tacit ima, čeprav prav tako ne ceni Muciana, slednjega vendarle raje zaradi njegovih prednikov - konzulov, medtem ko Primus nima v družini nobenega vidnega predstavnika. Napaka, ki jo mož iz Toloze stori, je ta, da poskuša unovčiti svojo zmago tako, da ovadi vse tiste, ki so bili za to, da počakajo in ne storijo ničesar. Seveda je s tem vzbudil sovražnost in Vespazijana ni mogel prepričati. Primusova požrešnost je bila še bolj očitna takrat, ko je želel zase obdržati Vitelijevo bogastvo, rekoč, da je to le plen, zasežen v Kremoni³⁹. Torej, grozota tega človeka tukaj dejansko doseže sam vrh.

Besede, ki jih Tacit uporablja, osebnostne lastnosti, na katere kaže s prstom, ne dopuščajo nobenega dvoma, da zgodovinar Primusa ni maral že načelno in da se je odločil za izročilo, ki naj bi ga varoval senat. Antonij Primus, ki je bil po Tacitovem mnenju nevreden naslova senatorja in ki ni poznal dobro utečenih pravil dostojnosti in navad, ki so vladale med Rimljani, je sodil med upornike, med razbojnike, ki so predstavljali nevarnost za državo in njeno trdnost. Državljska vojna je najhujša vseh vojn, saj prisili brate, sorodnike in prijatelje v medsebojno pobijanje in Rimljane predstavi kot barbare, namesto da bi vzdrževali stanje miru predvsem proti zunanjim sovražnikom. Predvsem pa je to stanje, ki daje prosto pot raznim zlorabam, pretiravanjem in vsem tistim, ki nimajo nobenih zadržkov, ne spoštovanja do skupnega dobrega. Ne vladajo torej več zakoni, temveč strasti, nasilje in vse, kar sodi zraven: nedisciplina, prevare, pohlep, ljubosumje, maščevanje in podobno. Neoboroženo civilno prebivalstvo nima več ničesar in je neprestano izpostavljeno življenjski nevarnosti, kajti sedaj so vojaki tisti, ki imajo vajeti v rokah. Ti ne poslušajo modrih vodij, temveč tiste, ki se jim dobrikajo in jim obljubljajo dober plen, privilegije, nekaznovanje in bogastvo. Vladavina vojaštva

je najhujša oblika tiranije in Tacit jo obsoja, saj v njej vidi najhujšega sovražnika vsemu, kar je naredilo Rim in njegovo veličino: vrlinam, spoštovanju do bogov, pravičnosti, redu in miru ter seveda svobodi. Bolj kot znani govor Primusa v Petovionii je bilo obleganje in plenjene Kremone tisto dejanje, ki je Primusa v Tacitovih očeh dokončno obsodilo.

Negativno mnenje se kaže povsod. Primus je senator brez pomislekov, brez izročila, "novi človek", ki prihaja iz province in ne iz Rima, niti ne iz Italije. Dejstvo, da je prihajal iz Galije, ne igra tukaj nobene vloge. Čisto preprosto gre za to, da nima nobenega znanega prednika in nobenega plemiškega naslova. Poskušal je izkoristiti vzdušje, ki je vladalo pod Neronom, in se je obnašal kot pravi kriminallec. Da se je ponovno pojavil in prišel v senat, se lahko zahvali le zmedi, ki je zavládala ob Vindeksovem upor in vpoklicu Galbe, čeprav iz neupravičenega razloga, pravi Tacit. Primus sodi med tiste senatorje, ki z nespoštovanjem pravil spodbujajo slabe vladarje v tiraniji in prijateljevanje z Domicijem to dejstvo le potrjuje, pravi zgodovinar. Je zelo ambiciozen in pripravljen na vse, da se okoristi v težavnih časih zmede, ki so se spustili na Rim. Tacit odkriva v Primusovih dejanjih in profesionalni poti vojaka, ki ni uspel postati cesar, čeprav si je to želel. Do neuspeha pa je prišlo izključno zaradi Vespazijanove modrosti in Mucijanove spretnosti. Prav gotovo bi, če drugače ne, zgolj iz čiste ambicioznosti, poskušal postati cesar, če bi mu vojaška moč, s katero je razpolagal, in splet okoliščin to dopustila. Na srečo pa njegova osebnost ni bila vsem všeč in sam Primus ni bil ravno v svoji koži izven vojaških dogajanj in v okolju brez reda.

Izrazi in besede v Tacitovi *Zgodovini* so dobro poznani in zelo jasno kažejo, kakšno mnenje je imel zgodovinar o tem možu iz Toloze. Sistem, ki je nastal iz te državljanske vojne, je dal vojski mesto, ki si ga ni zaslužila, kakor tudi večjo moč cesarju na škodo pomembnosti senata. Državljska vojna je naplavila na površje imperij, vendar zaradi

tega ni prenehala. Slabi cesarji so predstavljali nevarnost za rimski imperij, saj so se z njimi povrnili notranja nesoglasja in bratomori. Kot posledico vladavine tiranov in krvoločnežev ter ob pomanjkanju vrhovnega vodje je vojska senatu vsilila svojo voljo, saj slednji ni imel več nobene moči ne avtoritete (*auctoritas*). Tacit je pisal pod Trajanovo vladavino. Ta čas se mu zdi dober in dovolj odprt za razne politične in moralne analize nedavne preteklosti, v kateri so se odigrale razne vojne in boji⁴⁰. Strah pred notranjo oslavitvijo države, ki bi odprla vrata zunanjim sovražnikom, je glavni razlog za Tacitov pesimizem, ki ga vodijo predvsem moralni in kulturni, in ne nacionalistični razlogi. Rim prav gotovo ni storil ničesar, da bi se izognil neizogibnemu koncu, saj se ni bil sposoben vrniti k starim vrednotam, ki so v bistvu ustvarile imperij. Kapitol so požgali Rimljani, in to dejanje nosi v sebi močan simbol, ki ponazarja propad, ki se je že začel.. Samovolja, kriminal, pokvarjenost so zmagali in potegnili za sabo jezo in kazen bogov. Sovrašтво in strahopetnost sta zavladata povsod; nič ni moglo biti bolj strašnega. Toda na srečo je bilo drevo še zdravo in bolne ter gnile veje so bile na koncu le odstranjene.

Tako je Primus izmeček nemirnega stoletja, ki je imelo že na začetku nezdrave korenine. Nikoli v času Trajanove vladavine, v tem srečnem stoletju, človek, kot je bil Primus, ne bi mogel igrati niti najmanjše vloge. In tako ta nepreklicna obtožba, kljub nekaterim bolj ali manj iskrenim pomislekom, ne more obveljati takšna, kakršna je.

PRIMUSOVA MOČ

Tukaj seveda ne gre za to, da bi nadomestili Tacitov pogled na dogodke s Primusovim, niti za to, da bi iskali opravičila za njegova dejanja. Kompleksnost dogodkov in malo razpoložljivih virov nam dovoljujejo le, da naredimo neki zaključek brez predsodkov.

Marcial opiše ostarelega Primus kot srečnega človeka, ponosnega na svojo

preteklost, ki ga kultura in predvsem poezija v njegovem rojstnem mestu privlači, in tako moramo Primusovo osebnost vseeno še enkrat preučiti, preden ga uvrstimo med neodgovorne in ambiciozne ljudi, ki jih vodita nasilje in maščevanje. Seveda se je ob nepoznavanju položaja, ki je prav gotovo pomenila družbeni vzpon posameznika, nemogoče izogniti opredelitvi določenih osebnostnih lastnosti. Vzdevek "kljun" (*beccus*) prav gotovo ne pomeni nič drugega kot obraz z nosom in usti, ki spominjajo na ptiča, čeprav je bilo prav v tem vzdevku opaziti povezavo med Primusom in ptico iz prerokbe, ki iz Galije prinaša nesrečo⁴¹. Tacit nikoli ne omenja zunanjega Primusovega izgleda, ki prav gotovo ni omembe vreden. Njegov dar govora priča o izobrazbi, kakršno so imeli mladostniki iz dobrih družin v njegovem času. Preden je postal pretor pod Neronovo vladavino, je Primus moral opraviti vojaško službo in morda je prav v tem času v sebi odkril nagnjenost do vojaščine in vojn. Vse do leta 61 je bilo njegovo življenje brez težav, prihod v senat pa je v njem prav gotovo razkril močno in dejavno osebnost, ki so jo opazili in povzdigovali tudi razni zaščitniki. Tacit mora večkrat odkrito priznati njegove pogajalske spretnosti in sposobnost voditi vojake.

V bistvu je Primus postal slaven prav zaradi vojne in Tacit obžaluje, da njegove sposobnosti niso bile uporabljene v vojni proti barbarom namesto proti samim Rimljanom. Biti človek dejanj je bila strategija, ki jo je pokazal že v Petovioni. Antonij Primus ima temperament sposobnega in prepričljivega vodje, ki zna oceniti situacijo in sovražnika, na podlagi tega pa zna potegniti pravilne poteze. Prav tako je znal uveljaviti svojo avtoriteto, in to v trenutku, ko je avtoriteta izgubljala svoj pomen v republiki, zaradi česar je bil priljubljen pri tribunih, centurionih in vojaki. V nočni bitki v Kremoni se je vedel kot Cezar, ki je osebno znal dvigniti moralo in pogum vojakom v Galiji tako, da se je sam postavil za vzgled ter je znal odločno nastopiti. Kljub Tacitovim pomislekom, ko Primusu ne prizna

sposobnosti zmagati, se strategija slednjega kaže v dobri oceni položaja, slabosti in zvičaj nasprotnika. Ideja, da bi bilo potrebno počakati na Vespazijana in Mucijana ter tako zmagati nad sovražnikom brez prelivanja krvi, je le pobožna želja, ki je sama po sebi v nasprotju z realnostjo vojske iz Germanije, o kateri poroča tudi Tacit. Dion Kasij naprti vse, kar se je zgodilo v Kremoni, Viteliju in njegovim privržencem, kakor jim hkrati obesi vse, kar se je zgodilo v tej državljanski vojni. Oklevanje cesarja, ki je v bistvu izgubljal tla pod nogami in vztrajanje vojakov, ki so se borili za izgubljeno stvar, vendar so raje umrli z orožjem v rokah, jasno kaže, kako težko je bilo v takih trenutkih priti do pravih in dobrih odločitev.

Kljub vsemu Primusovo obnašanje daje pravico do kritike in obtožbe. Čeprav so njegove vojaške odločitve jasne in bitka dobljena, je vendarle zelo verjetno, da je Tulužan igral svojo osebno karto, da je uveljavljal svoj vpliv v tihi želji, da bo odigral odločilno vlogo v primeru, če bi se vse izjalovilo. Čeprav ni smiselno sistematično dvomiti v iskrenost vsakega posameznega dejanja, je vendarle zelo verjetna Tacitova teza, da je Primus skušal unovčiti podporo, ki jo je nudil flavijski strani, verjeten pa je tudi prikaz svobode, ki si jo je jemal, še posebej po bitki za Kremono. Prav tako ni možno z gotovostjo zatrditi, da Primus ni nikoli razmišljal o primernem trenutku, ko bi sam postal cesar. Obstaja eno gotovo dejstvo, in to je, da nikoli ni storil ničesar, da bi stopil v odkrit boj za cesarsko mesto z Otonom ali Vespazijanom. To dejstvo, kakor tudi razni viri, še posebej Tacit in Marcial, ki nista izpustila nobenega dogodka iz življenja Antonija Primusa, so pravi dokaz, da Flavijci in Vespazijan nikoli niso spregledali Primusove pomembnosti. Primus sicer ni bil kak poseben človek, vendar se mu je uspelo dvigniti na raven velikih vodij, ki jim je lahko konkuriral. Seveda ga niso vsi marali, in to zaradi zelo zapletenih razlogov, ki pa niso izvirali izključno iz njegove osebnosti, ne iz njegovih ambicij. Uspelo mu je zavihetati

se na sam vrh imperija, nato pa se je moral umakniti. Če bi mu zaupali druge pomembne funkcije, bi lahko z vojaško sposobnostjo, ki jo je imel, dvignil vojsko v upor v spomin na nedavne uspehe. In marsikdo se je tega bal.

Vse kaže, da mu je Domicijan ostal zvest in spoštljiv prijatelj vse do konca, saj je menil, da je prav senator iz Toulousa, zaljubljen v poezijo in kulturo, odločilno prispeval k zmagi Flavijcev. Verjetno tukaj ni pretirano govoriti o avtoriteti osebe, ki je na začetku kazala določeno moč, ki se je izoblikovala v bojih in nato nadaljevala z mirnostjo vodje, ki je sprejel svoj umik brez sovraštva, čeprav sta mu Mucijan in Vespazijan izkazala dobršno mero nezaupanja in nehvaležnosti. Kakorkoli že, ostal je zvest Flavijcem, kar je zagotovo zaprlo pot marsikateri kritiki na račun državljanske vojne. Antonij Primus je okusil uspeh. Toda sreča in vpliv sta trajala le nekaj časa. Rojen v Tolozi, v mestu, ljubem boginji Ateni, se je lahko zahvalil Marsu, da je lahko sodeloval pri vzpostavljanju miru v Rimu in v Imperiju.

Govor v Petovioni je naznanil začetek zmagovitega pohoda Primusa, ki se je odlikoval v Italiji in nato še v Rimu, in ne v Toulousu, pred svojimi vojaki, ki niso bili iz Toulousa. Kljub temu, kar pravi Tacit, zgodovina Kremone in obleganja ne bi smela edina ostati v zgodovinskem spominu Rimljanov. Primus je bil tisti, ki je "naredil" cesarja z zmago, s porazom, z uspehom in zmotami, nastalimi v okoliščinah, ki so kar klicale po nasilju in so dajale prednost tistim z vojaškim talentom. Antonij Primus je bil senator, potem pa so ga umaknili od foruma. To kaže, da ni bil pripravljen odigrati pomembne vloge izven vojaškega okolja, ni bil navajen živeti v krogih, kjer se odloča. Vespazijanova slava je zatemnila njegovo osebno zvezdo. Verjetno je bil prestar, da bi služil pod Domicijanom. Dokaj jasno se tudi zdi, da Primus ni bil človek soglasja, in tako ga tudi senat, kakršen je bil, ni mogel privlačiti. Videti je, da se je moral zadovoljiti s tem, kar je dosegel. Bil je čas, ko se je zgodovina morda začela nagibati v drugo

smer, toda politične intrige Rimljanov mu niso ustrezale. Poveljevanje in umetnost vojne sta bila njegova prava ljubezen. Končno mu pristranski in sumničav način Tacit še očita, da se je obnašal kot povzročitelj notranjih nemirov. Vedel je namreč, da bo zgodovina obdržala njegove besede in jim verjela.

Prevedla: Tanja Osterman Renault

1. L. Homo, *Vespazijan - cesar zdravega razuma*, 69-79 n.št., Pariz, Éditions Albin Michel, 1949, str. 105: "Dejanje je, kot zmeraj pri Antoniju Primusu, takoj sledilo besedam..."
2. N. Machiavelli, *Razmišljanja ob prvih desetih knjigah Tita Livija*, predgovor Claude Lefort, prevod iz italijanščine v francoščino Toussaint Guiraudet, Pariz, Bibliothèque Berger-Levrault, 1980 (Collection: Stratégies), str. 94. Machiavel se postavi na Primusovo stran, toda ne pozna *Epigramov*, ki jih je napisal Marcial, in pravi: "Užaljen (zaradi Mucijanove nevhvalečnosti) se Antonij odpravi k Vespazijanu, ki je bil še vedno v Aziji. Toda bil je tako slabo sprejet in brez kakršnekoli službe, da je od obupa umrl."
3. Marcial, Ep., X, 23: *Iam numerat placido felix Antonius aevo quindicies actas Primus Olympiadas*. Tukaj je težko dvomiti, saj nikakor ne moremo sklepati, da je imel Primus občutek neuspeha. Čutil ni ne obžalovanja ne nostalgije, če lahko verjamemo pesniku *Bilbilisu*, kajti ponovno je postal stoik.
4. Pri latinskih pesnik pomeni olimpiada obdobje petih let; če je imel Primus torej 60 in ne 75 let, to pomeni, da je bil pretor v letu 61, ko je bil star 23 ali 25 let, kar pa seveda ni možno, saj gre tukaj za človeka, ki je bil iz province in ne iz Italije. O tem piše že P. Le Roux, O Toulouse in Tulužanih v rimskem imperiju, Pallas, 82, 2010 (*Mélanges d'histoire et d'archéologie offerts à Pierre Sillières*), str. 126.
5. Glej NPE, 1983, str. 22 (A. Mócsy) in NPILH, 1994, str. 79-82 (J. M. Abascal Palazón). Seveda pa bi bilo dobro, da bi pregledali imena po vsakem posameznem mestu, saj Toulouse nudi le en primer, medtem ko celotna Narbonska Galija nima tako natančnega popisa. Razen tega je iberski polotok neprimerno večji od nje. Po drugi strani pa te skupne številke pomenijo še toliko manj, saj se ime Antonius pojavlja kot vzdevek.
6. Klavdijevo razmišljanje: CIL, XIII, 1668; ILS, 212 (*omnem florem ubique coloniarum ac municipiorum, bonorum scilicet virorum et locupletium, in hac curia esse voluit* (Avgust, ki mu sledi Tiberij)); Tacit, Ann., XI, 24-25.
7. Glej Le Roux, op. cit., supra št. 4, str. 131-133.
8. S. Demougine, *Viteški red pod Klavdijem*, Rim, Coll. EFR-108, 1988, str. 81 in št. 45, ne dopušča te hipoteze. Glede na Tacita se sklicuje na tisti del, kjer je govor o problemih revščine med člani raznih rimskih redov (tu je omenjen Azinij Marcel, potomec Azinija Poliona), ki so zmeraj iskali dohodke in denar ne glede na prestiž družine.
9. Tacit, Ann., XIV, 40-41; Dion Kasij, LXIV, 9, 3.
10. Tacit, Ann., XIV, 40, 2.
11. Tacit, Hist., II, 86, 2, se zadovolji z razlago, da je bila rehabilitacija Primusa le ena od tegob vojne; glej *infra*, št. 17.
12. Dion Kasij, LXIV, 9, 3.
13. Glej prejšnjo in naslednjo opombo.
14. Tacit, Hist., II, LXXXVI, 3: *praepositus a Galba septimae legioni scriptitasse Othoni credebatur, ducem se partibus offerens; a quo neglectus in nullo Othoniani belli usu fuit*. J. J. Palao Vicente, Legio VII Gemina (Pia) Felix. Estudio de una legión romana, Salamanca 2006, str. 51-52, predlaga november 68 kot čas odhoda legije proti Panoniji, toda nobenega trdnega dokaza ni za to. Vse so le ugibanja. Tako se moramo verjetno sprijazniti s kronologijo, ki ni do meseca natančna.
15. Na to lepo kaže kariera Agrikole, gl. Tacit, Agric., IX, 1, ki je po pomembnem položaju v legiji postal guverner province (Akvitanije), preden je postal še konzul. Agrikola, čigar mater so umorili Otonovi vojaki, ki so se umikali, se je postavil na stran Vespazijana in je užival Mucijanovo zaščito, česar Primus ni imel. Smrt matere njegovega tasta je prav gotovo vplivala na zgodovinarjevo mnenje.
16. Glej Tacit, Hist., III, 2-4: *Pannonicae legiones deceptae magis quam victae resurgere in ultionem properent*. J. J. Palao Vicente, Legio VII Gemina (Pia) Felix, op. cit., str. 52-54, meni, da je bila legija v Bedriaku zaradi nagovora Primusa pred Kremono. Če bi Primus, pristaš Otona kakor so bili tudi drugi voditelji vojske iz Panonije govoril o zavzetju mesta brez boja, ker bi menil, da bo s svojim sodelovanjem v tem boju lahko kaj spremenil, bi Tacit uporabil iste besede, saj v celotni zgodbi zanalasč pušča bralca v dvomu.
17. Tacit, Hist., II, 86, 2: *Is (Primus) legibus nocens et tempore Neronis falsi damnatus inter alia belli mala senatorium ordinem recuperaverat*. Sodba je tako podana: rehabilitacija Primusa je bila napaka, zaradi katere bi se lahko izognili drugim še večjim tegobam.
18. Tacit, Hist., II, 86, 4.
19. Tacit, Hist., III, 3, 1, kar pomeni, da zgodovinar prenaša besede iz drugega vira, od nekega očividca prav gotovo visokega stanu, ki ga predstavi čisto po svoje.
20. Tacit teh dogodkov in tistega, kar se je dogajalo kasneje, ni natančno datiral, so pa opisani v njegovi Zgodovini, III, 4-82, ki ji sledi tudi tale prispevek.
21. Tacit, Hist., III, 11, 7-8.
22. Tacit, Hist., III, 16-24.
23. Tacit, Hist., III, 30, 1. Ta obtožba naj bi prišla od samega Plinija Starejšega, toda Tacit se zadovolji z namigom, da sta bila Hormus in Primus to sposobna narediti, glede na njun sloves in način življenja, kar kaže na namigovanja in ne na dokazana dejstva. V 32, 2 Tacit omenja *contio* in čestitke Primusa vojakom ter omeni *de Cremona in neutrum*, kar kaže na zamolčano plenjenje, ki naj bilo že naprej dogovorjeno, vendar tudi tukaj ni dokazov. Prav tako se lahko čudimo tako velikemu plenjenju v koloniji na levem bregu reke Po, tudi če se omejimo na *mercatores*. Prav gotovo je želja zgodovinarja oznaniti napad na gosto poseljeno in bogato mesto, kjer živijo miroljubni meščani. Usoda Kremone je tako dobila razsežnosti eksempla, ko govorimo o obnašanju vojašine med državljansko vojno.
24. Tacit, Hist., III, 32, 7-8: *Is (Antonius) balineas abludento cruori propere petit. Excepta vox est, cum teporem incusaret, statim futurum ut incalcesceret; vernile dictum omnem invidiam in eum vertit, tamquam signum incendendae Cremonae dedisset quae iam flagrabat*. Dion Kasij, LXV, 15, ni neposredno odvisen od Tacita in tako piše, da so se takoj po odprtju vrat v mesto vojaki dobesedno "spustili" nad mesto in tako označi Vitelijeve pristaše kot glavne krivce za plenjenje Kremone, saj so poznali mesto in hiše najbogatejših meščanov.

25. Kraj v Etruriji na desnem bregu reke Tibere, približno 8,5 km od Rima.
26. Sueton, *Vitel.*, XVII-XVIII.
27. Tacit, *Hist.*, IV, 4, 11.
28. Tacit, *Hist.*, IV, 4, 4: *multo cum honore verborum Muciano triumphalia de bello civium data, sed in Sarmatas expeditio fingeatur.*
29. Tacit, *Hist.*, IV, 13.
30. Tacit, *Hist.*, IV, 80.
31. Marcial, *Ep.*, X, 23: *praeteritosque dies et tutos respicit annos nec metuit Lethes iam propioris aquas.*
32. Tacit, *Hist.*, IV, 2, 2 : *Praefectura praetorio penes Arrium Varum.*
33. Zgoraj št. 17.
34. II, 86, 4: *Vespasianum secutus grande momentum addidit, strenuus manu, sermone promptus, serendae in alios invidiae artifex, discordiis et seditionibus potens, raptor, largitor, pace pessimus, bello non spernendus.*
35. *Hist.*, III, 24, 1 : *in quibus abolere labem prioris ignominiae, ubi recipere gloriam posset.*
36. *Hist.*, III, 49, 1.
37. *Hist.*, III, 51, 6.
38. *Hist.*, III, 53, 1.
39. *Hist.*, IV, 2, 3.
40. Glej začetek *Zgodovine*, predvsem I, 2-3.
41. Svetonij, *Vitel.*, IX, 3.